

Explanation of Robert Adams's View of the Theory of the Divine Command and Ash'arites Divine Command

Abdollah Asadi (Corresponding author)

*PhD Candidate in Islamic Education - Islamic Ethics, Payam-e Noor University, Qom, Iran.
a.abdasadi@gmail.com*

Ahmad Hossein Falahi

Assistant Professor Payame Noor University, Qom, Iran. ahmdfalab@yahoo.com

Yadollah Dadjoo

*Associate Professor, Department of Islamic Studies, Payame Noor University, Tebran, Iran.
dadjoo43@gmail.com*

Mahmoud Sheykhholeslami

*Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Payame Noor University, Qom, Iran.
sh.eslami47@gmail.com*

Abstract

The theory of the divine command is one of the main theories of the philosophy of ethics, which discusses religion and its relationship with morality, the good and bad of actions, divine command and prohibition, and other moral issues. This theory has had many fans throughout history, and religious and moral thinkers and various religious schools have expressed their views on it. In this regard, the aim of this study is to explanation and critique of Robert Adams and Ash'arites on the theory of the divine. In this article, the theoretical foundations and views of the Ash'arites and Robert Adams under the theory of the divine and in the field of ethics are examined separately. From Robert Adams' point of view, taking a position on morality has been examined in two axes: "good meaning" and "meaning of obligation", and from the Ash'arite point of view, it has been examined in two sections: "good and ugliness" and "moral requirements". According to Adams, the source of moral goodness is the nature and intrinsic attributes of God. Also, from his point of view, value concepts have objective reality and have an external reality, and the work of reason is only to discover and understand it. The Ash'arites, under the theory of the divine order, have paid more attention to the good and ugliness of deeds and believe that the good and ugliness of deeds are not inherent but religious. It is the will of God.

Keywords: Divine Matter, Ethics, Robert Adams, Ash' Arites. Good and Bad.

Type of Article: **Original Research**

Received date: **2021.9.10**

Accepted date: **2021.10.9**

DOI: [10.22034/jpiut.2021.47863.2958](https://doi.org/10.22034/jpiut.2021.47863.2958)

Journal ISSN (print): **2251-7960** ISSN (online): **2423-4419**

Journal Homepage: www.philosophy.tabrizu.ac.ir

Introduction

The religion and its relation to morality, and in the meanwhile, God's relationship with morality, has always been one of the issues among the intelligentsia of religion and morality. In this context, the question has been raised in the past whether it is good because it is good that God has commanded it, or because, God commanded it to be good .

The main issue studied in this research was, what is Robert Adams's point view on the divine and how can it be compared with the point view of the Ash'arites? What is the characteristics of Adams's final report of the divine theory and what is the position of morality in this theory, and in this regard, what is the similarity or difference with the view of the Ash'arites? According to this, the main aim of this study was to examine the theory of the divine between two famous views, Robert Adams and the Ash'arites in the field of ethics .

Robert Adams's view of the theory of the divine command

Robert Adams's point view can be examined and deduced under the theory of the divine command and in the field of ethics, according to two principles of "goodness semantic" and "meaning of semantic". According to Adams point views, the source of moral goodness is the nature and intrinsic attributes of God, God himself is value and good in essence, and the appearance of good in essence in various manifestations that characterizes all manifestations well. In his view, value of concepts also have objective reality. The objectivity of moral concepts explains the fact that they are external and objective facts that are perceived by reason or intuition; That is, the basis of moral concepts is part of the external and objective world. Goodness in a moral work is just like the goodness that exists in sensible objects

Adams states and emphasizes that any intellectual independence of man in formulating and understanding moral principles and laws requires the limitation of God's will, power, and dominion. According to him, moral requirements depend on divine commands. His reason for proving this is that these are the same moral requirements as the divine commandments.

Ash'arite view of the theory of the divine command

In order to explain and draw of the divine command, the Ash'arites emphasize that God's command and prohibition are the positive of goodness and badness deeds. It is not that goodness and badness are inherent in the nature of actions and that the duty of the Shari'a is simply to discover them and remove the badness from reality. The Ash'arites believe that the goodness and ugliness of deeds are not inherent but religious. In their view, the human intellect never commands praise or guilt for anything; of course, the intellect understands that an action is in accordance with its purpose or nature or has an expediency; but in the case of the perpetrator of that act, the ruling does not apply to the praise of reason and reason. In explaining the view and approach of the Ash'arites, it has been stated that some people who do not believe in religion confess goodness or badness in some matters, while if goodness and ugliness were due to belonging to the holy shari'ah, such a confession should not have been made.

Conclusion

Based on the results of this study, it can be stated that Robert Adams, based on the theory of the divine command, basically believes that morality is dependent on religion. According to this finding and according to Adams point view, moral permissibility and mistake depend on God, and moral mistake is to be contrary to the command and will of God, who loves his human beings and allows what God commands and agrees with it. Among the moral concepts, Robert Adams's theory deals only with the obligatory concepts of morality and has been paid more attention to the concept of moral mistake. In addition, Adams considers the theory of the divine to be useful and practical for a community in which religion prevails.

According to the results of this study, the Asharites explain the theory of the divine command more around the central issue of rational or religious goodness and badness and believe that in the nature of divine goodness and ugliness, dependence is not conceptual, but rather based on the ontological dependence of moral commands on God's will. In the field

of actions, the Ash'arites consider all goodness and badness as a mere contract, and this does not seem correct.

According to the results of this study, despite the objections to Adams's theory of divine command, his modified theory of divinity is somewhat far from the critiques of traditional divinity theory. In the critique of these two theories, it can be explained that the theory of the divine command, neither of the two views have provided a suitable answer to describe and explain the relationship between religion and morality and have not been able to clearly explain the moral interaction between God and God's creation.

References

- Adams, R. M. (2002) *Finite and Infinite Goods: A Framework for Ethics*, Oxford Scholarship Online.
- Ashari A. A. I. (1955) *Al-Lamma in response to the people of deviation Command and heresy*, Egypt: an Egyptian Joint Stock company. (in Persian)
- Quinn, P. L. (2005) *Divine command theories of ethics' in Encyclopedia of Philosophy*, second edition, v.3, e d, Donald M. Borchert, Thomson/Gale.
- Wainwright, W. J. (2005) *Religion and Morality*, USA: kindle edition.

مجله علمی پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز

سال ۱۵ / شماره ۳۷ / زمستان ۱۴۰۰

تبیین نظریه امر الهی رابرت آدامز و اشاعره

در حوزه اخلاق

عبدالله اسدی (نویسنده مسئول)

دانشجوی دکتری مدرسی معارف اسلامی - اخلاق اسلامی، دانشگاه پیام نور، قم، ایران.

a.abdasadi@gmail.com

احمد حسین فلاحی

استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور، قم، ایران. ahmdfalah@yahoo.com

یدالله دادجو

دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. dadjoo43@gmail.com

محمود شیخ‌الاسلامی

استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور، قم، ایران. sh.eslami47@gmail.com

چکیده

در این مقاله میانی نظری و دیدگاه‌های اشاعره و رابرت آدامز در ذیل نظریه امر الهی و در حوزه اخلاق به تفکیک بررسی شده است. از منظر رابرت آدامز موضع‌گیری در رابطه با اخلاق در دو محور «معنای خوبی» و «معنای الزام» و از منظر اشاعره در دو بخش «حسن و قبح» و «لزومات اخلاقی» مورد بررسی قرار گرفته است. از نظر آدامز، منشأ حسن اخلاقی ذات و صفات ذاتی خداوند است. همچنین از دیدگاه وی مفاهیم ارزشی واقعیت عینی دارد و دارای واقعیت خارجی است و کار عقل تنها کشف و درک آن است. اشاعره نیز در ذیل نظریه امر الهی، بیشتر به حسن و قبح افعال پرداخته‌اند و معتقدند حسن و قبح افعال ذاتی نیست بلکه شرعی است؛ بنابراین نظریه امر الهی اشاعره در خصوص حسن و قبح الهی وابستگی مفهومی نیست، بلکه بیشتر بر اساس وابستگی وجودشناختی اوامر اخلاقی بر اراده خداوند است.

کلیدواژه‌ها: امر الهی، اخلاق، رابرت آدامز، اشاعره. حسن و قبح.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۶/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۷/۱۷

مقدمه

در عصر حاضر که عصر مدرنیته می‌باشد بحران اخلاقی و گسترش مسائل تربیتی و اخلاقی از مسائل پیش روی می‌باشد که انسان‌ها درگیر آن هستند. امروزه این مسأله از دغدغه‌های متفکران و اندیشمندان دینی و فلسفی می‌باشد. بنابراین جوامع انسانی و به خصوص جوامع اسلامی نیازمند ترسیم چارچوب‌های اخلاقی و دینی محکم و قوی هستند تا از انسانیت و اخلاق بیشتر فاصله نگیرند. در این میان وظایف متفکران و صاحب‌نظران دینی نسبت به گذشته خیلی خطیر و سنگین شده است. با توجه به اینکه جامعه اسلامی امروز نیازمند ارائه الگوها و سبک فکری و عملی مناسب از اخلاق است که هم بتواند این الگوهای فکری با اندیشه جهان جدید سازگار باشد و هم بتواند با حفظ الگوها و چارچوب اسلامی، اعتقادات جامعه اسلامی را نیز حفظ و تعمیق کند.

این موضوع که اخلاق مقدم بر دین است یا دین بر اخلاق مقدم است؟ مسأله‌ای می‌باشد که از زمان سقراط، افلاطون و به خصوص ارسطو و مسأله معروف ائیفرون در زمینه حسن و قبح عقلی و شرعی و نظریه امر الهی مطرح شده است. بنابراین، نظریه امر الهی در زمره مباحث اصلی فلسفه اخلاق می‌باشد که از دیرباز مورد انتقادهای زیادی قرار گرفته است. رابرت آدامز از فلسفه غربی به دفاع از این نظریه پرداخته و تقریر جدیدی از آن عرضه کرده است (شفیق، ۱۳۹۱: ۵).

بر همین اساس «نظریه امر الهی» (divine command theory) از نظریه‌های مهم و اساسی در اخلاق هنجاری (normative ethics) و فرا اخلاق (meta-ethics) در میان فلاسفه و اندیشمندان معاصر و قرن‌های گذشته بوده است که به جهت اهمیت در تعیین نقش امر، اراده یا فعل خداوند در ارزش و الزام اخلاقی، در میان مکاتب الهی اهمیت بسیاری دارد. طرفداران نظریه امر الهی که شامل طیف وسیعی از فیلسوفان، صاحب‌نظران و اندیشمندان مختلف مسلمان و غیرمسلمان می‌باشد، همگی بر این مسأله اتفاق نظر دارند که افعال آدمی، صرف نظر از امر و نهی الهی، به خودی خود، هیچ اقتضایی نسبت به خوبی و بدی ندارند. در این نظریه بر جهات مختلف نقش خداوند در اخلاق تأکید می‌شود که در واقع، تقریرها و رویکردهای مختلف آن با توجه به برخی از این جهات صورت می‌گیرد. فهم دقیق نقش‌های خدا در اخلاق و متمایز ساختن آنها از یکدیگر، ما را در شناخت جهات به کار رفته در نظریه‌های امر الهی یاری می‌دهد (صادقی و میرزایی، ۱۳۹۶: ۲۷).

مطابق نظریه امر الهی، هم درک معنی و مفهوم خوب و بد و بایدها و نبایدها و نظیر آن وابسته به امر و نهی الهی است و هم کنترل حُسن یا قُبْح و بایستگی یا نبایستگی اعمال اختیاری انسان نیازمند در نظرگیری حکم الهی است. به بیان دیگر، این نظریه معتقد است که معیار درست و نادرست و حسن و قبح کارهای انسان، خواست و قانون الهی است. یعنی یک عمل یا یک نوع عمل تنها در صورتی صواب یا خطا است و فقط به این دلیل صواب یا خطا دانسته می‌شود که خداوند به آن امر کرده و یا از آن نهی کرده است (شریفی، ۱۳۹۴: ۱۷).

با وجود اینکه در زمینه امر الهی و به خصوص در حوزه اخلاق، مطالعات چندی انجام یافته ولی با توجه به اهمیت این موضوع همچنان نیاز به مطالعه و بررسی در این زمینه و به خصوص مقایسه و تطبیق نظریه‌های مختلف در این باب وجود دارد، زیرا افزون بر وجود تفاوت‌ها و اختلاف‌نظرهایی در تعریف‌ها و برداشت‌های مختلف از آن، هنوز ابعاد مبهم و قابل بررسی و کنکاشی در این نظریه وجود دارد و افزون بر این مؤلفه‌های دقیق و مشخصه‌های اصلی این نظریه از دیگر نظریه‌های اخلاقی، به طور دقیق و عمیق تبیین نشده‌اند. یکی از مشکلاتی که در فهم طرفداران نظریه امر الهی پدید می‌آید، تلفیق این نقش‌ها با یکدیگر است. از این رو باید این نقش‌ها به خوبی از یکدیگر تفکیک و شناخته شوند تا معلوم شود که هر گروه، در زمینه اخلاق چه موضع‌گیری‌هایی دارند و کدام یک را مبنای دیدگاه خود قرار می‌دهند و کدام نقش، میان آنها و دیگران مشترک است (صادقی و میرزایی، ۱۳۹۶: ۲۷). مسأله اصلی مورد مطالعه در این پژوهش این است که دیدگاه رابرت آدامز در مورد امر الهی چیست و با دیدگاه اشاعره چگونه قابل مقایسه است؟ خصوصیات تقریر نهایی آدامز از نظریه امر الهی و اینکه جایگاه اخلاق در این نظریه چگونه است و در این زمینه چه وجه تشابه یا اختلافی با دیدگاه اشاعره دارد؟ بر همین اساس هدف اصلی این مطالعه بررسی نظریه امر الهی در بین دو دیدگاه معروف، رابرت آدامز و اشاعره در حوزه اخلاق می‌باشد.

پیشینه تحقیق

بر اساس بررسی‌های انجام شده توسط پژوهشگر، در زمینه مقایسه تطبیقی نظریه امر الهی آدامز و نظریه امر الهی اشاعره تحقیق خاصی انجام نشده است، در این باره، به چند مورد از نتایج سوابق مطالعاتی مشابه اشاره می‌شود. مطابق نتایج پژوهش نجیب‌اله شفق (۱۳۹۱)، آدامز، بر خلاف نظریه

امر الهی سنتی، معتقد است که مفاهیم اخلاقی واقعیت عینی دارند. از این رو به امر الهی وابسته نیستند؛ اما الزامات اخلاقی وابسته به اوامر الهی‌اند. همچنین مطابق نتایج تحقیق موسوی (۱۳۸۸) نظریه امر الهی اخلاق را وابسته به دین می‌داند. مطابق نتایج مطالعه گلستانی (۱۳۸۹) رابرت آدامز، معتقد است نظریات قبل از وی در این مورد، که آن‌ها را نظریات امر الهی اصلاح نشده می‌نامد، دارای مشکلاتی است. وی چندین مولفه را در رابطه با این نظریه بیان می‌کند و باور دارد که این مولفه‌ها موجب اصلاح شدن نظریه امر الهی و مبری شدن این نظریه از انتقاداتی است که بر آن وارد شده است. مطابق نتایج پژوهش غفوریان، صادقی و حسینی (۱۳۹۵)، از نظر آدامز مهم‌ترین نقشی که از تحلیل معنایی الزام اخلاقی به دست می‌آید ویژگی میان فردی آن است. اوامر خداوند به سبب ویژگی‌هایی نظیر گناهکاری فرد در صورت نقض آنها و نیز عینیت آن اوامر بهترین نامزدی است که می‌تواند این نقش را به خوبی ایفا کند. طبق بررسی، ملک مکان (۱۳۹۱)، اشاعره در ذیل نظریه امر الهی بیشتر به حسن و قبح الاهی و شرعی افعال پایبندند. بنا به نتایج پژوهش آهنگران (۱۳۸۷)، از نظر اشاعره عقل حسن اشیا به معنای موافق غرض و یا مصلحت داشتن عمل و یا ملائم با طبع و مانند آن را درک می‌کند از دیدگاه اشعری درک حسن و قبح افعال منوط به حکم شرع است و عقل توانایی درک این جهت را ندارد.

روش تحقیق

جهت جمع‌آوری و دستیابی به داده‌ها از روش کتابخانه‌ای - اسنادی و جهت استنتاج، از روش توصیفی - تحلیلی و مقایسه‌ای - تطبیقی استفاده شد.

نظریه امر الهی

دین و ارتباط آن با اخلاق و در این میان رابطه خدا با اخلاق، همواره یکی از مسائل مطرح در میان اندیشمندان دین و اخلاق بوده است. در این زمینه از گذشته این مسئله مطرح بوده است که آیا خوب از آن جهت که خوب است، خدا به آن امر کرده است، یا چون خدا به آن امر کرده است خوب است؟ فلاسفه اخلاق در دوره‌های مختلف با رویکردها و نگرش‌های گوناگون به این مسأله پاسخ داده‌اند. یکی از پاسخ‌ها این است که خوب و بد اخلاقی، ذاتی است و چون خوب، خوب است خدا به آن امر کرده است و چون بد، بد است خدا آن را نهی کرده است. در برابر، برخی پاسخ داده‌اند

که خوب و بد اخلاقی، امور ذاتی نیستند و چون خدا امر کرده است خوباند و چون نهی کرده است بد هستند. بر این اساس، دیدگاه عده‌ای از فلاسفه، به سبب آنکه اخلاق را مبتنی بر امر الهی و وابسته به خدا می‌دانند، به طور معمول در قالب «نظریه امر الهی» (divine command theory) بیان شده است (شفق، ۱۳۹۱: ۶).

عنوان نظریه امر الهی برای آن دسته از نظریات اخلاقی به کار رفته است که وجه مشترک همه آنها این است که امر یا اراده الهی را بنیاد اخلاق به شمار می‌آورند. این نظریه در طول تاریخ طرفداران برجسته‌ای داشته است و برای آن امتیازات قابل توجهی ذکر شده است؛ اما با وجود امتیازاتی که برای نظریه امر الهی برشمرده شده است. در سده‌های اخیر نیز عناوین دیگری همچون «اراده الهی» (divine will)، «انگیزه الهی» (divine motivation)، «قصد الهی» (divine intention)، «اذن الهی» (divine permission) و «میل الهی» (divine desire) در پیوند با این نظریه طرح شده‌اند که برخی از آنها در عرض «امر الهی» و برخی مرتبط با آن یا به جای آن به کار گرفته می‌شوند (صادقی و میرزایی، ۱۳۹۶: ۲۶). سیر تاریخی این نظریه با تحولاتی مواجه بوده که با تقریر اولیه آن تفاوت بسیاری داشته است. به طور کلی با توجه به محتوای این نظریات، از لحاظ دامنه شمول، طیف نظریاتی را که اخلاق را وابسته به دین می‌داند، می‌توان در زمره این نظریه به شمار آورد. بدین لحاظ در تعریف و تشریح این نظریه صاحب‌نظران گفته‌اند که نظریه امر الهی نظریه‌ای است که حداقل بخشی از اخلاق به دین وابسته است (کوین [Quinn]، ۲۰۰۵: ۹۳) و قوام الزام اخلاقی به اوامر الهی می‌باشد (آدامز، ۱۹۹۹: ۲۴۹) و در واقع اوامر الهی، اخلاق را تعیین می‌نماید (ساگی [Sagi]، ۱۹۹۵: ۱۹).

نظریه امر الهی، هم در میان فلاسفه جهان اسلام و هم در میان فلاسفه غرب طرفدارانی داشته است. در میان اندیشمندان اسلامی اشاعره از جمله طرفداران این نظریه بوده‌اند و در دوران اخیر برخی علمای مشهور علم اصول، مانند؛ آخوند خراسانی، محمدحسین اصفهانی و مرحوم مظفر این نظریه را بررسی و نقد کرده‌اند و در میان فلاسفه غرب؛ سن آگوستین، سن برنارد، سن توماس آکویناس، سن آندرو، جان دانس اسکتوس، ویلیام آکامی، مارتین لوتر، جان کالوین، جان لاک، ویلیام پالی و کی‌یر کیگارد از طرفداران این نظریه هستند که در دوران اخیر متفکران غربی متعددی همچون؛ فیلیپ کین، ادوارد، آر ویرنگا و رابرت آدامز رویکردهای جدیدی در مورد این نظریه عرضه کرده‌اند (شفق، ۱۳۹۱: ۶).

از اصلی‌ترین محورهایی که در بررسی نظریه امر الهی مورد توجه قرار می‌گیرد، توجه به حسن و قبح افعال می‌باشد. پیروان نظریه امر الهی، منشأ ارزش‌های اخلاقی و حسن و قبح افعال را امر و نهی الهی می‌دانند و عقل بشری را از درک خوبی و بدی افعال ناکارآمد و ناتوان تصور می‌کنند. بحث حسن و قبح در علوم مختلف انسانی اسلامی به دلیل اینکه ماهیت اخلاقی دارد باید در فلسفه اخلاق بحث شود، اما از نظر تاریخی، در علم کلام و در موقع سخن گفتن از خداوند مورد بحث قرار گرفته است با این حال، ساختار این بحث به طور کلی فلسفی و کلامی است (اسلامی، ۱۳۹۳: ۴۹-۵۱).

یکی دیگر از محورهایی که در بررسی نظریه امر الهی مورد توجه قرار می‌گیرد، بررسی رابطه دین و اخلاق می‌باشد. در بررسی و تحلیل ارتباط بین دین و اخلاق دو دیدگاه کلی وجود دارد. عده‌ای اخلاق را امری مستقل و جدا از دین تصور می‌کنند و برخی آن را برگرفته از فرامین الهی و وابسته به آن می‌پندارند. دیدگاه دوم که به آن نظریه امر الهی اطلاق می‌شود در بین الهی دانان اسلامی و غربی طرفدارانی داشته است. ایشان (یعنی طرفداران نظریه امر الهی) برای اثبات دیدگاه خود دلایل متعددی را مطرح کرده‌اند. طرفداران دیدگاه نخست که به ذاتی بودن حسن و قبح نیز اعتقاد دارند، این دلایل را نقد نموده‌اند. عدم قبح تکلیف به مالایطاق و مالکیت مطلق خداوند از مهمترین دلایل‌های پیروان دیدگاه دوم است (حمیدی، ۱۳۹۱).

مطابق نظر پژوهشگر حاضر، نظریه امر الهی در اصل، نظریه‌ای فرا اخلاقی است که به تبیین امر و فرمان الهی در حوزه اخلاق انسانی می‌پردازد. این نظریه منشأ ارزش‌های اخلاقی و خوب و بد افعال را امر و نهی الهی می‌داند و بدین صورت جایگاه عقل را از درک اخلاق و خوب و بدی افعال مشخص می‌کند و معتقد است عملی از نظر اخلاقی خوب است که به فرمان یک خدا یا الوهیت باشد. در این دیدگاه، هرچه خداوند به آن امر کند، خوب و صواب است و هرچه از آن نهی کند، بد و خطاست. متکلمان مسلمان در مواجهه با این نظریه از آغاز دو دسته شده‌اند: دسته اول؛ عدلیه (شیعیان و معتزلیان) هستند که معتقدند که خوبی‌ها و بدی‌ها از صفات ذاتی افعال هستند و عقل آدمی به تنهایی خوبی و بدی برخی از کارها را درک می‌کند. اوامر و نواهی الهی صرفاً جنبه کاشفیت از واقع دارند، خوبی کار خوب در ذات آن نهفته است و از این روست که خدا به انجام آن فرمان می‌دهد و زشتی کار بد نیز ذاتی آن است و به همین دلیل خدا به آن امر نمی‌کند. دسته دوم؛ جبرگرایان (اشاعره) هستند که آنان بر این امر پافشاری می‌کنند که امر و نهی الهی نیکی و

بدی افعال را ثابت می‌کند؛ یعنی این طور نیست که خوبی و بدی در ذات افعال نهفته باشد و کار شرع صرفاً کشف آن‌ها و کنار زدن پرده از واقعیت باشد. تعبیر شایع میان اشاعره این است: «الْحَسَنُ مَا حَسَنَهُ الشَّرْعُ، وَالْقَبِيحُ مَا قَبَحَهُ الشَّرْعُ»؛ بدین لحاظ اگر خدا به دروغ‌گویی دستور دهد، دروغ‌گویی خوب خواهد بود و اگر از راست‌گویی نهی کند، راست گفتن ناپسند می‌شود.

نظریه امر الهی همواره مورد انتقادات جدی و فراوانی واقع شده است، به گونه‌ای که این انتقادات موجب شده است که طرفداران این نظریه به جرح و تعدیل‌هایی در این نظریه بپردازند و گاهی تفسیری متفاوت از آن ارائه دهند. در این راستا فیلیپ کوپین می‌گوید، تقریباً از ربع آخر قرن بیستم در میان فیلسوفان تحلیلی دین، علاقه‌مجددی به اخلاق امر الهی پیدا شده است. برای این فیلسوفان سه سؤال مهم مطرح بوده است: بهترین بیان و دقیق‌ترین صورت‌بندی از وابستگی اخلاق به خدا چیست؟ چه استدلالی برای این صورت‌بندی قابل ارائه است؟ و چگونه می‌توان از این تقریر در برابر انتقادات دفاع کرد؟ (موسوی، ۱۳۸۸: ۲).

نظریه امر الهی از دیدگاه رابرت آدامز

رابرت مری آدامز (Robert Merrihew Adams)، فیلسوف معاصر امریکایی، دارای آثار متعدد و صاحب نظر در حوزه مابعد الطبیعه، فلسفه دین و فلسفه اخلاق است. آدامز با انگیزه‌های دینی وارد فلسفه شده است. وی گرایش خود به الهیات و فلسفه را به جهت نیاز دینی‌اش به تفکر درباره مسائل راجع به خدا و مسیحیت می‌داند. او وظیفه خود می‌داند که یک الهی‌دان باشد و معتقد بود که فلسفه مهم‌ترین رشته عقلی برای الهیات است. آدامز تصریح می‌کند که

«من بی‌شک، با این اندیشه که از فلسفه برای حل دغدغه‌های دیگرم که دغدغه‌های دینی بودند استفاده کنم، مطالعه فلسفه را شروع کردم» (موسوی، ۱۳۸۸: ۵).

رابرت آدامز، از جمله اندیشمندانی است که تلاش نمود در مورد نظریاتی که در گذشته در مورد نظریه امر الهی تقریر یافته بود، اصلاحاتی ایجاد کند و تقریر جدیدی از آن عرضه نماید به همین لحاظ آدامز نظریه خود را «نظریه امر الهی اصلاح‌شده» نامید (آدامز، ۱۹۹۹: ۹۷). آدامز به دفاع از این نظریه پرداخته و معتقد است که هیچ کدام از فعالیت‌های فلسفی‌اش به اندازه نظریه‌پردازی او درباره امر الهی مهم نبوده‌اند. این نظریه‌پردازی او از مقاله «یک نظریه امر الهی

تعدیل شده» شروع می‌شود و به مباحث الهیاتی و فرا اخلاقی ارزشمندی منجر می‌گردد. با این حال، حوزه فعالیت‌های فلسفی آدامز بسیار گسترده است (موسوی، ۱۳۸۸: ۲۳). رابرت آدامز در تقریر نوین خود از امر الهی به طور مفصل‌تر، نظریه امر الهی، زمینه‌های شکل‌گیری و نقش آن در اخلاق و برتری آن در مقایسه با سایر نظریه‌ها را بررسی نموده و تلاش کرده است با تأکید بر صفات کمالی خداوند قرائتی قابل قبول از این نظریه ارائه دهد. آدامز بیان می‌کند که نظریه امر الهی در تبیین ماهیت الزام اخلاقی می‌تواند گونه‌ای آرمانی از نظریه الزام اجتماعی قلمداد شود، به اعتقاد وی نظریه‌ای که قوام الزام اخلاقی را به اوامر الهی می‌داند همچنان قابل دفاع است و برای خداپاوران بهترین نظریه است چرا که بیشتر امتیازات نظریه اجتماعی درباره ماهیت الزام اخلاقی را داراست و از نقص‌های آشکار آن به دور است (موسوی، ۱۳۸۶: ۷۷-۷۹).

نظریه امر الهی رابرت آدامز و جایگاه اخلاق در آن

دیدگاه رابرت آدامز در ذیل نظریه امر الهی و در حوزه اخلاق در دو محور «معنای خوبی» و «معنای الزام» قابل بررسی و استنباط است.

از نظر آدامز، منشأ حسن اخلاقی ذات و صفات ذاتی خداوند است، خدا خودش ارزش و خوب بالذات است و تبلور خوب بالذات در جلوه‌های گوناگون همه جلوه‌ها را به خوبی متصف می‌کند. همچنین از دیدگاه وی مفاهیم ارزشی و واقعیت عینی دارند. عینی بودن مفاهیم اخلاقی تبیین‌کننده این امر است که، واقعیات خارجی و عینی هستند که به وسیله عقل یا شهود درک می‌شوند؛ یعنی ما به ازای مفاهیم اخلاقی، بخشی از جهان خارجی و عینی است. خوبی در یک کار اخلاقی، درست مانند حسنی است که در اشیای محسوس وجود دارد. زیبایی گل، واقعیتی است که عقل انسان درک می‌کند. در بعضی افعال انسان نیز چنین زیبایی وجود دارد. برخی از کارها جمال و زیبایی ویژه‌ای دارند و زیبایی آنها امری واقعی است؛ یعنی صرف نظر از اینکه عقل آن زیبایی را درک کند یا نه، آن زیبایی دارای واقعیت خارجی است و کار عقل تنها کشف و درک آن است. محققان برای عینی بودن مفاهیم اخلاقی چهار خصوصیت را برمی‌شمارند: نخست، اگر مفاهیم اخلاقی عینیت داشته باشند، ادعاهای اخلاقی از دو حال خارج نیستند یا صادق‌اند یا کاذب؛ دوم، کلیت دارند؛ یعنی اگر چیزی خوب یا درست باشد در همه زمان‌ها و مکان‌ها خوب و درست است؛ سوم، ارزش‌ها محصول امیال و عواطف ما نیستند؛ مثلاً، از خوبی صداقت یا نوع دوستی نمی‌توان با امیال و

عواطف خود فروکاست؛ چهارم، شیء عینی عضوی از موجودات این جهان است؛ بنابراین، ارزش‌ها باید شیئی از مجموعه جهان باشند؛ یعنی باید ویژگی واقعی موصوفات خود باشند (وین‌رایت [Wainwright]، ۲۰۰۵: ۴۹).

آدامز در تحلیل رابطه دین و اخلاق، در عین وابسته انگاشتن اخلاق به دین در دو حوزه وجودی و هنجاری، در بحث نسبت معرفتی و معنایی به تمایز و استقلال اخلاق از دین متمایل می‌شود (آدامز [Adams]، ۱۹۹۹). آدامز تحت تاثیر نظریه اخلاق کانتی هم قرار گرفت. در همین راستا کانت اخلاق را اساس دین دانسته و برای انسان‌ها دین اخلاقی عقلانی تهی از مبدا الهی تجویز کرده است. این همان انسانی کردن حقایق الهی و راز زدایی از هستی توسط کانت و مهم‌ترین نتیجه آن نسبی‌گرایی است (قربانی، ۱۳۸۷: ۲۴۵). البته از برخی کلمات آشکار او می‌توان چنین استنباط کرد که اصلی‌ترین انگیزه آدامز از ورود به بحث رابطه دین و اخلاق، تبیین چگونگی اخلاقی زیستن کسانی است که به خدا ایمان ندارند (جوادی؛ آرام، ۱۳۹۶: ۱-۱۴). بر همین اساس است که رابرت آدامز در تحریر جدید از نظریه امر الهی بیشتر به اخلاق تاکید نموده و اشاره کرده که نظریه امر الهی نظریه‌ای است که قوام الزام اخلاقی متکی به اوامر الهی است (آدامز، ۱۹۹۹: ۲۴۹). در محتوای نظریه امر الهی، رابرت آدامز در اصل معتقد به وابسته بودن اخلاق به دین است. خود آدامز چنین بیان می‌کند که بر این نکته تأکید دارد که هرگونه استقلال فکری انسان در وضع و فهم اصول و قوانین اخلاقی مستلزم محدودیت اراده، قدرت و سیطره خداوند است. طبق نظر ایشان الزامات اخلاقی وابسته به اوامر الهی‌اند. دلیل وی برای اثبات این مطلب، این همانی الزامات اخلاقی با اوامر الهی است. همچنین در تبیین الزامات اخلاقی می‌توان گفت که از نظر آدامز الزام اخلاقی پنج خصوصیت بارز دارد: ۱- الزامات اخلاقی چیزی است که باید جدی گرفته شوند و باید مراقب آنها بود؛ ۲- افرادی که الزام اخلاقی را زیر پا می‌گذارند احساس جرم می‌کنند و دیگران نیز وقتی از زیر پا گذاشتن آن باخبر می‌شوند او را ملامت می‌کنند؛ ۳- الزام اخلاقی چیزی است که یک فرد می‌تواند انگیزه متابعت از آن را داشته باشد؛ ۴- الزام اخلاقی باید به گونه‌ای باشد که دلیلی برای متابعت کردن فراهم سازد؛ ۵- بخشی از نقش الزام و خطای اخلاقی این است که اجرای الزام اخلاقی و واکنش در برابر اعمال خطا باید به تلقین گردد (آدامز، ۱۹۹۹: ۲۳۵).

در این زمینه آدامز در تبیین مطالب از روش سمانتیکی (Semantics) یا معناشناسی که برگرفته از فلسفه تحلیلی است استفاده می‌کند و در وابسته بودن اخلاق بر امر الهی میان مفاهیم

ارزشی و الزامی تفاوت قائل می‌شود. اما آدامز، با وجود وابسته دانستن اخلاق به دین در دو حوزه وجودی و هنجاری، در بحث از نسبت شناختی و معناشناسی، به استقلال اخلاق از دین معتقد است. در رابطه با حوزه «وجودی» می‌توان گفت وجودشناختی است و بر اساس آن، واقعیات اخلاقی اموری عینی هستند که از هرگونه باوری که ما درباره آن‌ها داریم، کاملاً مستقلند. آنچه درست است به این واسطه که من یا هر کس دیگری آن را درست می‌داند، تعیین نمی‌گردد، حتی اگر در مورد آن توافقی گسترده وجود داشته باشد. در حوزه «هنجاری» اخلاق هنجاری، احکامی درباره این که چه چیز خوب و چه چیز بد است یا چه کاری درست و چه کاری نادرست است، مطرح می‌شود. بحث «نسبت‌شناختی» نسبت‌گرایی معرفت‌شناختی در اخلاق، با پذیرش برخی تفاوت‌های اخلاقی بر حسب ارزش‌های معرفتی مانند صدق و توجیه‌پذیری توجه می‌کند. در همین راستا آدامز، برخلاف نظریه امر الهی سنتی، معتقد است که مفاهیم اخلاقی واقعیت عینی دارند. از این رو به امر الهی وابسته نیستند؛ اما الزامات اخلاقی وابسته به اوامر الهی‌اند. بنابراین آدامز، معتقد است نظریات قبل از وی در این مورد، که آن‌ها را نظریات امر الهی اصلاح نشده می‌نامد، دارای مشکلاتی است. وی چندین مولفه را در رابطه با این نظریه بیان می‌کند و معتقد است این مؤلفه‌ها موجب اصلاح شدن نظریه امر الهی و مبری شدن این نظریه از انتقاداتی است که بر آن وارد شده است (گلستانی، ۱۳۸۹: ۷). در واقع تقریر رابرت آدامز این است که اولاً دامنه وابستگی اخلاق به دین را به مفاهیم الزامی اخلاق مانند باید و نباید و درست و نادرست محدود می‌کند. ثانیاً این وابستگی را به ماهیت آنها مربوط می‌داند، نه در معنای آنها. سرانجام اینکه در مورد مفاهیم ارزشی به معنای خاص (مانند خوب و بد) به استقلال اخلاق معتقد است (موسوی، ۱۳۸۸: ۱۱۴). آدامز می‌گوید:

«انتظار ما آن است که اوامر الهی را نیز به گونه‌ای تلقی کنیم که واجبات اخلاقی که در ضمن آنها بیان می‌شود و غیر مؤمنان خود را مشمول آن می‌دانند، به عنوان اوامر الهی که خطاب به آنان صادر شده است فهم کنند» (آدامز، ۲۰۰۲: ۴۳).

از نظر ایشان، نظام‌های اخلاقی مبتنی بر نظریه امر الهی در این امر که چه مقدار مسئولیت برای ما قائلند، با هم اختلاف دارند. بعضی سعی دارند در قالب احکام صریحی که در جامعه دینی به مردم یاری دهند، حتی‌الامکان برای جزئیات زندگی افراد نیز تعیین تکلیف کنند. از این جهت

قلمرو مسئولیت را محدود می سازند، اما ما طرفدار این گونه نظام اخلاقی نیستیم بسیاری از نظریات امر الاهی، به مراتب مسئولیت بیشتری برای ما قائلند (همان: ۷۱).

نظریه امر الاهی از دیدگاه اشاعره

اشاعره از گروه‌های کلامی اهل سنت و پیرو مکتب کلامی است که تلاش نمودند در مورد نظریه امر الاهی دیدگاه‌ها و موضع‌گیری خود را اعلام نمایند. با توجه به اینکه امر الاهی در عالم اسلام بیشتر در عرصه علم کلام اسلامی با عناوین چندی از جمله در حول محوری بحث حسن و قبح عقلی یا شرعی به صورت بسیار جدی و گسترده مطرح شده است به گونه‌ای که «کمتر کتاب کلامی است که پیرامون آن بحث نکند و از کنار آن بی تفاوت بگذرد» (سبحانی، ۱۳۷۷: ۹). در راستای تبیین و ترسیم امر الاهی اشعریان بر این امر تاکید می‌کنند که امر و نهی خداوند مثبت نیکی و بدی افعال است. چنین نیست که خوبی و بدی در ذات افعال نهفته باشد و کار شرع صرفاً کشف آنها و کنار زدن پرده از روی واقعیت باشد. به تعبیر شایع و رایج میان اشاعره: «الحسن ما حسنه الشرع و القبیح ما قبحه الشرع». بنابراین، اگر خداوند به دروغ‌گویی فرمان دهد، دروغ‌گویی خوب خواهد شد و اگر از راست‌گویی نهی نماید، راست گفتن ناپسند و زشت می‌گردد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۸۹).

تصریحات زیادی از اشاعره وجود دارد که منظور از انکار حسن و قبح و استحقاق مدح و ذم، مدح و ذم در حکم الاهی است و نمی‌توان از طریق حکم عقل به ثواب و عقاب از ناحیه خداوند متعال پی برد. طبق این تصریحات، آنچه معروف است که اشاعره منکر استحقاق مدح و ذم عقل و عقلا نسبت به اعمالی چون عدل و ظلم و مانند آن هستند اشتباه بوده، و این نسبت ناصحیح است. کلمات اشاعره در اینکه مراد از حسن و قبح چیست، کاملاً مضطرب و متشتت است؛ لذا با توجه به این اضطراب کلمات، نسبت دادن یک معنا و مطلب مشخص به آنها بسیار مشکل است؛ ولی با توجه به مبنای جبرگرایانه اشاعره، شاید نسبت دادن انکار اصل درک عقلی حسن و قبح به آنها بی‌توجیه نباشد (آهنگران، ۱۳۸۷: ۱۶۲-۱۶۴).

اشاعره در آثار خویش، حسن و قبح را ذیل بحث «تعدیل و تجویز» می‌آورند و برای عدل الاهی نقش مهمی قائلند البته صفت عدل نزد اشاعره برخلاف معتزله مهمترین صفت الاهی نیست؛ بلکه این صفت تابع قدرت و اراده خداوند است. خداوند قدرت مطلق است و امر کننده و نهی کننده

ما فوق خدا وجود ندارد، هر کاری که بخواهد می‌تواند بدون اجازه و رضایت کسی انجام می‌دهد (ملک مکان، ۱۳۹۱: ۶۶)، این امر در آیه ۲۳ سوره انبیا اشاره شده است: «لَا يَسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ»^۱

اشاعره اعتقاد دارند حسن و قبح افعال ذاتی ن‌می‌باشد بلکه شرعی است و انسان برای تشخیص آن نیازمند راهنمایی شرع است و باید حسن و قبح افعال را به طور تعبدی بپذیرد (مطهری، ۱۳۷۶: ۱۹-۲۱) از محتوای نظریه امر الهی اشاعره چنین برمی‌آید که آنان به طور مطلق منکر حسن و قبح هستند. یعنی از دیدگاه آنان عقل بشر هیچ وقت به مدح و یا ذم نسبت به هیچ کاری را حکم صادر نمی‌نماید؛ البته عقل درک می‌کند که یک عمل، موافق با غرض یا طبع و یا دارای مصلحت است؛ ولی در مورد انجام دهنده آن عمل، حکم به مدح عقل و عقلا صورت نمی‌گیرد و همچنین است حکم به مذمت در مورد کسی که مرتکب کار ناپسندی بشود (آهنگران، ۱۳۸۷: ۱۶۴-۱۶۵).

ابوالحسن اشعری بیان می‌کند که حوزه قدرت عقل محدود به احکام نظری است اما در حوزه احکام عملی، عقل هیچ حکمی درباره حسن و قبح افعال و انگیختن انسان به فعل و ترک آنها صادر نمی‌کند. بر پایه دیدگاه مشترک اشاعره، اساساً برای قول به وجوب عمل یا ترک عمل، تنها معیار امر خداوند است و نمود افعال اعتباری ندارد. بنابراین، حتی اگر عملی به ظاهر قبیح می‌نماید، اگر توسط خداوند انجام گیرد، یا خداوند بر آن امر کند، حسن خواهد بود (اشعری، ۱۹۵۵م: ۷۱). در تبیین دیدگاه و رویکرد اشاعره گفته شده برخی افراد که معتقد و دین باور نیستند، در برخی امور به حسن یا قبح اعتراف می‌نمایند و این در حالی است که اگر حسن و قبح به دلیل تعلق امر شارع مقدس بود، نباید چنین اعترافی انجام می‌شد. این ادعا که اشاعره به طور کلی منکر حسن و قبح عقلی هستند، از کلام مورخین استنباط می‌شود. از دیدگاه اشاعره، هیچ عملی نه مقتضی تحسین عقل است، نه تقبیح آن، بلکه حکم به حسن و قبح منحصراً مستفاد از شرع است. از جواب کسانی که در صدد رد ادعاهای اشاعره برآمده‌اند نیز معلوم می‌شود اشاعره منکر درک عقل نسبت به حسن و قبح هستند تا جایی درک حسن و قبح عقلی از جمله امور ضروری و مورد درک هر عاقلی است؛ لذا اگر کسی به انکار آن پردازد، گوئی منکر یک امر ضروری شده است (حلی، ۱۴۲۱ق: ۸۳). بنابراین نظریه امر الهی اشاعره در خصوص حسن و قبح الهی وابستگی مفهومی نیست، بلکه بیشتر بر اساس وابستگی وجودشناختی اوامر اخلاقی بر اراده خداوند می‌باشد.

اشعری تصریح می‌کند، خدا آفریننده هر چیزی است و نمی‌توان چیزی - حتی افعال انسان - را خارج از خواست و اراده خدا دانست؛ همانگونه که در قرآن کریم آمده است: «فعالّ لما یرید»^۲ علاوه بر اینکه قلمرو قدرت و سلطه خداوند نمی‌تواند آنچه متعلق اراده‌اش نیست، واقع شود؛ زیرا در این صورت مستلزم دو امر است: اثبات سهو و غفلت در خداوند و نیز اثبات عجز و سستی در او. (اشعری، ۱۳۹۷ق: ۲۴).

از استدلال‌های اشعری در باب افعال و فرامین الهی در زمینه حسن و قبح اعمال، یکی این است که اگر حکیمانه بودن افعال الهی به اموری جز خود افعال نسبت داده شود، لازمه آن قول به قدیم بودن جهان است، زیرا عللی که حکمت افعال الهی مبتنی بر آن‌ها فرض می‌شود، یا قدیمند یا حادث. اگر حادث باشند، خود به علل دیگری نیاز خواهند داشت و این به تسلسل باطل می‌کشد، اما اگر قدیم باشند، فعل خداوند؛ یعنی جهان آفرینش نیز باید قدیم باشد و این عقیده‌ای نادرست است. همه مباحثی که اشعری در باب عدل الهی طرح می‌کند، بر این اصل استوار است که مبانی حاکم بر نیکی و بدی افعال آدمیان را نباید بر فعل الهی جاری دانست (اشعری، ۱۹۵۵م: ۷۱).

از منظر پژوهشگر حاضر، چیزی که می‌توان از رویکرد و اندیشه ابوالحسن اشعری درباره فرمان و اراده الهی فهمید، این است که وی اراده را صفتی ایجابی، قائم به ذات و قدیم دانسته و اعتقاد دارد اگر خداوند مرید نباشد، واجب است به یکی از اضداد اراده مثل؛ سهو، کراهت و آفاتی نظیر اینها متصف شود. وقتی محال است خداوند همواره به ضد اراده متصف شود، پس همواره مرید بوده است؛ زیرا لازم می‌آید در غیر این صورت به هیچ‌وجه چیزی را اراده نکند؛ چراکه اگر خداوند همیشه به ضد اراده موصوف باشد، باید آن ضد اراده قدیم باشد؛ زیرا عدم قدیم نیز مانند حدوث قدیم محال است. از این رو باید خداوند هیچ‌گاه چیزی را اراده نکند و این باطل است. بنابراین با نوعی دوگانگی در بیان و تصور اشعری در مورد امر و اراده خداوند مواجه هستیم.

نظریه امر الهی اشاعره و جایگاه اخلاق در آن

بر اساس مجموع بررسی‌های انجام شده، دیدگاه اشاعره در ذیل نظریه امر الهی و در حوزه اخلاق در دو بخش «حسن و قبح» و «الزامات اخلاقی» قابل بررسی و استنباط است.

در بررسی رویکرد اشاعره در زمینه توجه به حوزه مطالعات اخلاقی پیش از این که به تعیین مصادیق صفات و اعمال خوب و بد و معرفی راه‌های تحصیل یا دوری از آن‌ها بپردازیم، پاره‌ای

- سوالات بنیادین مطرح هستند که بر دیگر مباحث اخلاقی رجحان دارند و بیشتر ماهیت اخلاقی - عقلانی دارند. برخی از پرسش‌ها به صورت ذیل قابل طرح است:
- چیستی و واقعیت مفاهیم اخلاقی چگونه است؟
  - نقش دین در عرصه اخلاق و تربیت اخلاقی چگونه است؟
  - نقش و جایگاه اخلاق در امر و فرمان الهی چگونه است؟

در اصل دین، تحقق اوصاف اخلاقی نقش ندارد؛ به طوری که بدون ارشاد وحی، بسیاری از احکام اخلاقی - به ویژه امور مربوط به رابطه اخلاقی انسان با خداوند - برای انسان ناشناخته می‌ماند. نقش مهم دیگر دین، در عرصه اخلاق و تربیت اخلاقی است. معرفت اخلاقی در صورتی ارزشمند است که تربیت اخلاقی را هم در پی داشته باشد. علوم عملی که اخلاق هم از جمله آنهاست، اگر منشأ و اساس تحول عملی و روحی فردی شد، ارزش می‌یابد. برای چنین تحولی، معرفت اخلاقی کافی نیست؛

درباره رابطه دین و اخلاق دو دیدگاه کلی وجود دارد. برخی اصول و قواعد اخلاقی را وابسته به امر و نهی الهی می‌دانند ولی برخی چنین نظری ندارند. دیدگاه اول که از آن به نظریه امر الهی تعبیر می‌شود در بین الهی‌دانان اسلامی و غربی طرفدارانی داشته است. ایشان برای اثبات دیدگاه خود دلائل مختلفی را مطرح کرده‌اند. طرفداران دیدگاه نخست که به ذاتی بودن حسن و قبح نیز اعتقاد دارند، این دلائل را نقد کرده‌اند. عدم قبح تکلیف به مالایطاق و مالکیت مطلق خداوند از مهمترین دلائل طرفداران دیدگاه دوم است (حمیدی: ۱۳۹۱).

از دیدگاه پژوهشگر حاضر، تصور اشاعره بر این است که خرد ناتوانتر از آن است که حسن و قبح افعال و اصول اخلاق را درک کند، و باید در این مورد از وحی و شرع کمک و بهره بگیریم. این گروه عقل را از درک حسن و قبح افعال به طور کامل عاجز و ناتوان می‌دانند و می‌گویند تمام اصول اخلاقی را باید از شرع آموخت. آنچه مسلم است این است که در تشخیص حسن و قبح هم به عقل باید رجوع کرد و هم به شرع. در مواردی که تشخیص حسن و قبح خارج از ظرفیت و توان عقل باشد باید از شرع نیز بهره و کمک گرفت.

بحث و نتیجه‌گیری

مطالعه حاضر با محوریت تبیین نظریه امر الهی رابرت آدامز و اشاعره در حوزه اخلاق انجام شد. بر همین اساس خصوصیات نظریه امر الهی آدامز با محوریت اخلاق در مقایسه با دیدگاه اشاعره تبیین شد و انتقادات وارد شده به این دو نظر تشریح گردید.

بر اساس نتایج این مطالعه، می‌توان گفت که رابرت آدامز در حول محور نظریه امر الهی در اصل معتقد به وابسته بودن اخلاق به دین است. در این زمینه با تقریر سنتی این نظریه یکسان می‌باشد؛ ولی در نوع و کیفیت وابستگی و روش تشریح و تبیین مطالب با آن تفاوت دارد. بدین لحاظ ایشان در تبیین مطالب از روش معناشناسی که برگرفته از فلسفه تحلیلی است استفاده می‌کند و در وابسته بودن اخلاق بر امر الهی میان مفاهیم ارزشی و الزامی تفاوت قائل می‌شود. اما آدامز، با وجود وابسته دانستن اخلاق به دین در دو حوزه وجودی و هنجاری، در بحث از نسبت شناختی و معناشناسی، به استقلال اخلاق از دین معتقد است. بر اساس این یافته از نظر آدامز جواز و خطای اخلاقی به خداوند بستگی دارد و خطای اخلاقی همان مغایر بودن با امر و اراده خداوند است که بندگان خود را دوست دارد و کاری را که خداوند امر کند و با آن موافق باشد، جایز می‌داند.

همچنین مطابق یافته‌های این مطالعه، نظریه رابرت آدامز از میان مفاهیم اخلاقی، فقط ناظر به مفاهیم الزامی اخلاق است و بیشتر مفهوم خطای اخلاقی را مورد توجه قرار داده است. علاوه بر این آدامز نظریه امر الهی را برای محیطی مفید و کاربردی می‌داند که دین در آن حاکم است. همچنین آدامز اوامر الهی را از دیدگاه معناشناختی تبیین نموده است نه معرفت‌شناختی؛ که به بررسی صدق و کذب قضایای اخلاقی بپردازد و نه متافیزیک؛ که بررسی تحقق عینی صفات اخلاقی را هدف خود قرار دهد.

از دیگر یافته‌های این مطالعه این است که رابرت آدامز تلاش نمود تا با ارائه پاسخی قابل قبول به بخشی از مسأله ارتباط دین و اخلاق، تقریری از نظریه امر الهی ارائه کند که نقاط ضعف و ایرادات رایج قبلی که به تقریرهای این نظریه ارائه شده بود اجتناب کند و علاوه بر این، مزیت و برتری این نظریه در زمینه الزام‌های اخلاقی و نیز حضور خداوند در حوزه اخلاق را دارا باشد. اما به خاطر مواجهه این تقریر با برخی ایرادات، در مرحله بعد با جداسازی مباحث معناشناختی از مباحث

متافیزیکی، نظریه امر الهی را در سطح متافیزیک ارائه کرد که در آن ماهیت درستی و نادرستی اخلاقی را مستلزم همسو و ناهمسو بودن با اوامر الهی دانست.

علاوه بر این مطابق نتایج این پژوهش، اشاعره نظریه امر الهی را بیشتر در حول محوری بحث حسن و قبح عقلی یا شرعی تبیین می‌نمایند و معتقدند در خصوص حسن و قبح الهی وابستگی مفهومی نیست، بلکه بیشتر بر اساس وابستگی وجودشناختی اوامر اخلاقی بر اراده خداوند می‌باشد. اشاعره در زمینه افعال، همه حسن و قبح‌ها را امری قراردادی محض می‌دانند و این درست به نظر نمی‌رسد.

اصلی‌ترین اشکال نظریه امر الهی آدامز بنیاد نهادن نظریه‌اش بر تبیین اجتماعی از لزوم اخلاقی است. در تبیین این امر می‌توان گفت که فرد نسبت به برخی افعال تکالیفی را احساس می‌کند که حتی با فرض یگانه بودن انسان در جهان این تکالیف وجود دارند. همچنین بر طبق محتوای مباحث مطرح شده در زمینه مباحث کلامی اشاعره، چنین به نظر می‌رسد اشاعره در ذیل نظریه امر الهی و در قالب حسن و قبح، حسن و قبح الهی را بیشتر مبتنی بر وابستگی وجود شناختی اوامر اخلاقی بر اراده خداوند می‌دانند نه وابستگی مفهومی. این استدلال ضعف خود را از این لحاظ نشان می‌دهد که بر این اساس قوانین علمی مختلف از جمله فیزیک، شیمی و ریاضی نیز وابسته به خداوند هستند؛ در صورتی که این قوانین از امور مسلم، حتمی و اقتضائات جهان مادی هستند و همواره این قوانین در همه دوران‌ها ساری و جاری بوده‌اند. به همین صورت می‌توان گفت انسان نیز به طور فطری و ذاتی چنان آفریده شده است که همانگونه که به طور ذاتی حیوانی صاحب اندیشه و تفکر است، به صورت ذاتی موجودی اخلاقی است.

یکی دیگر از اشکالات نظریه امر الهی آدامز مربوط به تبیین الهی آدامز از خوبی است، جهت خودداری از مسأله خودسرانگی اخلاقی، در نهایت مجبور است مبتنی بر معیاری وجودشناختی گردد. البته آدامز از این حیث که غایت اخلاق را خداوند می‌داند، نظریه‌ای دینی و درخور توجه ارائه نموده است، ولی هنگامی که از مبنای نگرش‌های اخلاقی انسان سؤال می‌شود، چنین تصور می‌شود که آدامز نمی‌تواند پاسخی الهیاتی به آن ارائه کند. از این رو یکی از اصلی‌ترین اشکال نظریه آدامز این است که با وجود پذیرفتن واقعیات عینی مفاهیم اخلاقی، وی الزامات اخلاقی را از آنها قابل استنتاج نمی‌داند.

مطابق نتایج این مطالعه، با وجود ایرادات وارد شده بر نظریه امر الهی آدامز، نظریه امر الهی اصلاح شده ایشان تا حدی از نقدهایی که به نظریه امر الهی سنتی شده است به دور می‌باشد. در نقد این دو نظریه چنین می‌توان گفت که در حول محور نظریه امر الهی هیچ یک از دو دیدگاه پاسخ مناسبی را برای ترسیم و تبیین رابطه دین و اخلاق ارائه ندادند و نتوانسته‌اند تعامل اخلاقی خدا و خلق خدا را به طور شفاف و واضح ترسیم نمایند.

به نظر می‌رسد که مناسب‌ترین پاسخ به ایرادهای این نظریه و شبهاتی که مطرح شده این است که در شناخت حسن و قبح و ارزش‌های اخلاقی بیشتر و عمیق‌تر دقت شود. اگر نیک بنگریم، خواهیم دید که ملاک کلی ارزش اخلاقی، مصلحت واقعی فرد و جامعه بر اساس تعقل است. مصلحت، یعنی هر چیزی که موجب کمال و صلاح واقعی انسان است. در این راستا مطابق بیان مصباح یزدی، راست‌گویی صرفاً از آن جهت که راست‌گویی است، موضوع حکم اخلاقی نیست، بلکه از آن جهت که آدمی را به سعادت و کمال رسانده و مصلحت واقعی او و جامعه را تحقق می‌بخشد، خوب است. عقل می‌گوید این موضوع دارای قیودی پنهانی است؛ به عنوان مثال «راست‌گفتنی که برای مصلحت واقعی و سعادت حقیقی فرد و جامعه مفید باشد، خوب است» (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۱۶۴ - ۱۶۶).

پی‌نوشت‌ها

^۱ [خدا] از آنچه می‌کند بازخواست نمی‌شود و آنان بازخواست می‌شوند.

^۲ بروج / ۱۶: «آنکه هر چه بخواهد، می‌کند.»

References

- *Quran*
- Adams, R. M. (2002) *Finite and Infinite Goods: A Framework for Ethics*, Oxford Scholarship Online.
- Adams, R. M. (1999) *Finite and Infinite Goods: A Framework for Ethics*, Oxford University Press, New York.
- Ahangaran, M. R. (2008) "Re-reading the place of the Ash'arite and justice disputes about the good and the bad of reason", *Andisbe-E-Novin-E-Dini; A Quarterly Research Journal*, 4(15): 151-168. (in Persian)

- Aram A.; Javadi M. (2017) "Ibn Taymiyyah and Robert Adams on the Relationship between Religion and Ethics", *Falsafe va Kalam-e Eslami*, 50(1): 1-16. (in Persian)
- Eslami, S. H. (2014) "Akhund Khorasani and the discussion of the solidarity of reason and religion", *Collection of Articles in Honor of Akhund Khorasani*, Tehran: Alam Publications. (in Persian)
- Ashari A. A. I. (1955) *Al-Lamma in response to the people of deviation Command and heresy*, Egypt: an Egyptian Joint Stock Company. (in Persian)
- Ashari A. A. I. (1977) *Al-Abana on the Origins of the Religion*, Cairo: Darolansar. (in Persian)
- Ghafourian, M.; Sadeghi, M.; Hosseini, M. (2015) "Robert Adams's Reformed Theory of the Divine Command", *Journal of Philosophy of Religion (Letter of Wisdom)*, 2 (28): 201-222. (in Persian)
- Ghorbani, Gh. (2009) "Kant's human-centered scientism and its effects on his moral and religious theory", *Journal of Philosophical Knowledge*, 5(3): 145-274. (in Persian)
- Golestani, M. (2011) *A new account of Robert Adams' theory of the divine order*, Master Thesis, Zanjan University, Faculty of Literature and Humanities. (in Persian)
- Hali, H. Y. (1991) *The Approach of Truth and Disclosure of Bonesty*, Qom: Dar al-Hijra Publications. (in Persian)
- Hamidi, S (2012) "A Critique of Divine Command Theory", *Quarterly Journal of Jostar*, 1(1&2): 38-47. (in Persian)
- Malek Makan, H (2013). "Ethics from the point of view of Ash'arites and Mu'tazilites", *Two Quarterly Journals of Revelatory Ethics*, 2(2): 63-94. (in Persian)
- Mesbah Y., Mohammad T. (2013) *Philosophy of Ethics, Research and Writing Ahmad Hossein Sharifi*, Tehran: International Publishing Company, 6th ed. (in Persian)
- Motahari, M. (1998) *Divine Justice*, Tehran: Sadra Publications, 11th ed. (in Persian)
- Mousavi, S. M. (2010) *Report; Analysis and Critique of Adams Theory of Divine Command*, PhD Thesis, Qom University, Faculty of Theology and Islamic Studies. (in Persian)
- Mousavi, S. M. (2008) "Theory of Divine Command", *Quarterly Journal of Naqd va Nazar*, Twelfth Year, 1(2): 77-115. (in Persian)

- Quinn, P. L. (2005) "Divine command theories of ethics" in *Encyclopedia of Philosophy*, 2nd ed., Vol. 3, ed, Donald M. Borchert, Thomson/Gale.
- Sadeghi, H.; Mirzaei, M. R. (2017) "Historical Study of the Theory of the Divine Command and God's Plans in the Philosophy of Western Ethics", *Quarterly Journal of Ethics*, 1(1): 25-56. (in Persian)
- Sagi, A.; Statman, D. (1995) *Religion and Morality*, Rodapi, Atsnta.
- Sobhani, J. (1998) *The Good and the Ugly of Rational (Foundations of Eternal Ethics)*, by Ali Rabbani, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies, 3rd Edition. (in Persian)
- Shafaq, N. (1391) "The Theory of Divine Command Modified by Robert Adams", *Quarterly Journal of Moral Knowledge*, 3(4): 5-24. (in Persian)
- Sharifi, A. H. (2015) *Critique and Study of Ethical Schools*, Tehran: Publications of Imam Khomeini Educational and Research Institute, Fifth Edition. (in Persian)
- Vafapour, H.; Mohammad Rezaei, M. (2019) "Dependence of Ethics on Religion from Adams and 'Tabatabaei' Viewpoint", *Qabasat Quarterly*, 23(90): 63-97. (in Persian)
- Wainwright, W. J. (2005) *Religion and Morality*, USA: kindle edition.